

Fónai Mihály

A TANÁROK STÁTUSZVESZTÉSE A KILENCVENES ÉS A KÉTEZRES ÉVEKBEN¹

BEVEZETÉS

Jelen tanulmányomban a „tanár professziók” státuszvesztésével foglalkozom az 1990-es és a 2000-es években. Elsősorban az ebben a periódusban lefolytatott pedagógus kutatások másodelemzését végzem el, a kutatások által fontosnak tartott és kiemelten kezelt kérdések továbbgondolásával. A kutatások a tanárok tagolt, heterogén professzióinak a társadalmi rekrutációját, a tanárok élethelyzetét, életmódját, státuszát és presztízst érintették, azokat gyakran az értelmiség és/vagy a középosztályi problematikába illesztették.

A társadalomtörténeti és szociológiai irodalom alapján úgy tűnik, hogy a „kezdetektől” (értsd az állami oktatási rendszerek kiépülésétől) a tanár szakmák, hivatások tartós státuszvesztéséről beszélhetünk, két megközelítésben is. A tanár szakmák, professziók mindig is nagyon heterogén foglalkozási csoportot jelentettek, melyek közül egyesek például a dualizmus kori és a Horthy-korszakbeli középosztályok részét alkották (például a középiskolai tanárok), míg más csoportjaik, így különösen a tanítók, nem tartoztak egyértelműen a középosztályba. Ez azt jelenti, hogy lényegesen eltérő státuszú tanár foglalkozásokról, szakmákról, hivatásokról van szó (a szakirodalom mind a három megnevezést használja).

¹ Tanulmányom alapváltozata a *Teacher Education Central European Research Network (TECERN)* projekt keretében készült kutatási zárójelentés. A TECERN projektet a Visegrad Fund támogatta (Standard Grant No. 21210119).

A tanár szakmák esetében a második világháború után egy általánosabb státuszvesztést is jelez a szakirodalom, mely a rendszerváltás után felerősödött; e folyamatot a tanárok jövedelmi pozícióinak és társadalmi presztízsenek a változásai is mutatják.

A tanároknak a társadalomszerkezetben elfoglalt helyét illetően merül fel a „középosztálybeli” és/vagy értelmiségi mivoltának a kérdése. A második világháború előtt a tanárok helyzetét „értelmiségi középosztályként”, míg a szocializmus alatt „értelmiségiként” rögzítette a korabeli közgondolkodás, és maguk a tanárok is (a társadalomkutatók véleménye már megoszlik ebben a kérdésben). A „középosztályi” és/vagy „értelmiségi” hovatartozás nemcsak strukturális kérdésként jelent meg, legalább annyira fontos volt a tanárok életmódja, életvitele, életstílusa is. A társadalomtörténeti irodalom fő tanulsága, hogy a tanárok életmódja is legalább annyira sokszínű volt, mint tagolódásuk a középosztályokba és az értelmiségbe.

Fontos hangsúlyoznom, hogy jelen esetben „státuszvesztés” alatt elsősorban nem a szemi-professzionalizációs és deprofesszionalizációs folyamatokat értem (Etzioni 1969), sokkal inkább egy általánosabb átalakulást, melynek része és eredménye például a deprofesszionalizáció.

KÖZÉPOSZTÁLY ÉS ÉRTELMISSÉG

A középosztály fogalma és történeti jellegzetességei

A középosztály fogalmának a meghatározására jelentős hatást gyakorolt Wright (Wright – Martin 1987) osztályelmélete, mely a középosztály „ellentmondásos osztályhelyzetét” emeli ki egy fontos mozzanatként, azaz azt, hogy a társadalom strukturális viszonyaiban az egyik dimenzió mentén „kizsákmányoló”, máskor pedig „kizsákmányolt” (Fábián 1994: 352-353; Wright – Martin 1987). A szociológiai zsargonban megkülönböztetnek „rég” és „új” középosztályt, a „rég” a Wright modellben a tulajdonos polgárság, aki tőkejavakként a termelőeszközöket birtokolja, míg az „új” középosztály a másik két dimenzióban, a szervezeti javak ellenőrzésében és a tudásjavak birtoklásában „kizsákmányoló”. A középosztály meghatározásánál örök vita, hogy középosztályról vagy osztályokról van-e szó, sőt, a rétegződés kutatók az egyenlőtlenségi rendszer különböző dimenziói alapján középrétegekről szólnak, melyeket a jövedelem, a vagyon, az iskolai végzettség, fogyaszt-

tás, a kulturális aktivitás, hatalom alapján alakítanak (Fábián 1994: 354).

A „középrétegek” viszonya eltérően alakult a polgárosodás folyamatához, különösen régiókban, ahol a polgárosodás megkésett, majd az államszocializmus alatt ellentmondásos módon, „a megszakított” polgárosodás folyamataként volt jellemezhető (legalábbis a magyar viszonyok között). Részben ez magyarázza az Erdei Ferenc által kidolgozott kettős társadalomszerkezet teóriát is, az úri, keresztény nemzeti és a polgári csoportok elkülönülését a középosztályban (Erdi 1980; Fábián 1994; Fónai 1996).

Hanák Péter a középosztályt egy bonyolult, heterogén képződménynek tartja, mely különböző polgári csoportok összessége volt a 19. században, Hobsbawm alapján például az angol társadalomban a főnemesség, gentryk és a kispolgárság, valamint a munkásosztály között helyezkedett el (Hanák 1997). A 19 századi magyar középosztály is igen heterogén volt, „irányjelző” identitását az „úri” jelleg adta, aminek a „belépője” az érettségi volt. A magyar középosztályi fejlődés bizonyos szempontból hasonlított az oszt-rák (és német) Bildungsbürgertum fejlődésére és társadalmi helyzetére, melynek fő vonása a diplomás értelmiség nagy súlya, a hivatalnokság különleges helye és befolyása.

Az értelmiség és a „Bildungsbürgertum” fogalmát vizsgálja Keller Márkus (Keller 2006, 2008). Bár az értelmiség fogalmának és hazai történeti kérdéseinek a definiálásához és taglaláshoz ismertetett teoretikusok közül hiányzik az értelmiség-szociológia jó néhány képviselője, főbb megállapításai jól ragadják meg az „értelmiség”, benne a középiskolai tanárok társadalomtörténeti sajátosságait, így például azt, hogy a magyar társadalomtörténeti elemzésekben az „értelmiség” háttérbe szorul a polgárság, a dzsentri és az úri középosztály mellett. A német „Bildungsbürgertum” elemzése a hasonló magyar értelmezési keret miatt fontos, hisz a magyar társadalomtörténetben és szociológiában is gyakran operálnak a „műveltségi középosztály” fogalmával (Utasi 2000), melyet Keller a nyugatitól eltérő német modernizációs folyamat sajátos „termékeként” értelmez (Keller 2006, 2008), melynek néhány vonása a magyar társadalomtörténetben is visszaköszön, így például a gyenge polgárság és a befolyásos hivatalnoki kar.

A tanár professziók „középosztálybeli” gyökereit ismerhetjük meg Gyáni és Kövér (1998) társadalomtörténeti monográfiájából, melyben arra keresik a választ, hogy létezett-e a Horthy-korban modern, polgári középosztály, elkülönült-e a történelmi úri középosztály és a vállalkozói osztály valamint az értelmiség. Ennek vizsgálatához a jövedelmi helyzetet és az életmódot,

az életvitelt, az életstílust, illetve az egyes csoportok habitusának elemzését vették alapul (bár ez utóbbi terminust nem használják).

Három, alapvető középosztályi pozíciót, lényegében három középosztályt különböztetnek meg (Gyáni – Kövér 1998). A *köztisztviselői osztályt*, melybe az állami alkalmazottak egyharmada tartozott; lényeges vonásuk az úriság, az úri középosztályi imázs. Ebbe a csoportba középiskolai végzettséggel lehetett bekerülni. A szerzők kiemelik, hogy a közhivatalnokok nem azonosak az „úri középosztállyal”, hisz a származás mellett az iskolázottságnak és az anyagi jólétnek is nagy szerepe volt, a dzsentri eredet a köztisztviselők egy hetedére jellemző, ám az „úriság” kitüntető bélyege átszállt a közhivatalnoki karra. A *polgári középosztály* határait rendkívül nehéz meghúzni, a középvállalkozó iparosok, kereskedők és a magántisztviselők tartoztak ide. A harmadik középosztály az *értelmiségi középosztály* volt, melybe az egyetemi és főiskolai diplomával rendelkezők tartoztak. Tevékenységük jellemezője, hogy munkájuk nem adminisztratív, fő csoportjaik a „szabad pályások” és a nem tisztviselő szellemi dolgozók, így például a tanárok, mérnökök, papok, újságírók és művészek. A korabeli értelmiségi középosztály legnagyobb csoportját a tanárok alkották, ugyanakkor a nagyon heterogén tanító és tanár „társadalom” nagyobb része nem volt a középosztály tagja, a végzettségétől függetlenül, hisz a jövedelmi viszonyai azt nem tették lehetővé, különösen a tanítók esetében. A középiskolai tanárok (és az egyetemi tanárok) viszont a középosztályba tartoztak, hisz több, mint felük jövedelme 300–500 pengő volt havonta, az egyetemi professzorok pedig a maguk 800–12000 pengős díjazásával már nagypolgári életet élhettek (Gyáni – Kövér 1998: 246).

A középosztály fogalmának történeti vonatkozásain túlmutatva annak klasszifikációs, metodikai problémáit veti fel Angelusz és Tardos (*Középrétegesedés... é.n.*). Fontosnak tartják azt, hogy meg tudjuk-e, és hogyan határozni azt, hogy mi a „közép”, ez a „közép” pedig osztály, réteg, vagy rend terminusokkal jellemezhető-e leginkább. Utalnak Pappi hagyományos kispolgárság (önállók, vállalkozók) és „új középosztály” (hivatalnokok, szellemi alkalmazottak, irodai dolgozók) tézisére (Pappi 1999), melyben Pappi hangsúlyozza, hogy a legtöbb vonatkozásban ezek a csoportok blokkokba tagolódnak, nem képeznek szerves egységet – Angeluszek ezért szerencsésebbnek tartják a „középrétegek” fogalmának az alkalmazását a középosztály, középosztályok esetében. Ha össze akarjuk foglalni a szociológiai és társadalomtörténeti irodalomnak a középosztályokra vonatkozó

főbb megállapításait (Angelusz és Fábíán intelme ellenére a „középrétegek” helyett a középosztály fogalmát használva), a *középosztálybeli helyzet attribútumait*, azok a következők: magas munka-autonómia, a népességi átlagnál magasabb javadalmazás, az átlagosnál magasabb gazdasági-fogyasztási autonómia, a hivatáshoz az átlagosnál jelentősen magasabb műveltség és iskolázottság szükségessége, kurrens szellemi munka, a társadalmi munkaerőpiacon pedig a piacképesség (Utasi 1999: 15).

Az értelmiség fogalma és történeti típusai

Az értelmiséggel foglalkozó szakirodalomban nem található általánosan elfogadott meghatározás a „*mi az értelmiség*”, vagy „*ki az értelmiségi*” kérdésekre. Ennek számos oka lehetséges, így pl. az értelmiség történeti alakváltozásai, funkcióváltozásai és regionális típusai mindenképpen befolyásolják a kérdésre adható választ. Az értelmiség–definíciók és értelmiségi önmeghatározások jellegzetesen valamelyik funkcióját, specifikumát, történeti, struktúrabeli sajátosságát emelik ki az értelmiségnek.²

A fogalmi, definiálási kérdések között kardinális az értelmiség eltérő típusainak, így az intelligenciának, az intellektueleknek és a professionalsnak a meghatározása. A hazai értelmiségkutatások a nyolcvanas évek végétől legelterjedtebben Konrád György és Szelényi Iván (1989) értelmiség fogalmát, pontosabban értelmiség felfogását fogadják el. Konrád és Szelényi az értelmiség tudásának jellegzetessége, annak transzkontextuális jellege mellett az értelmiség teleokratikus sajátosságaira helyezi a hangsúlyt. *Szelényi* ismert modelljében az értelmiség eltérő típusait elemzi, megkülönböztetve az értelmiségieket, mint az „eszmék embereit”, a szakembereket, mint a piaci kapitalizmus értelmiségét, és az intelligenciát, mint a tudásuk teleológiai összetevőjét megőrző kelet-európai értelmiségieket (Szelényi 1990).

Kutatási eredményeim azt igazolják, hogy a magyar értelmiség, és különösen az értelmiségi elitek értelmiségképét meghatározó módon alakította és alakítja az értelmiség „történeti típusainak” énképe és szerepkészlete,

² Az értelmiség fogalmával könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Kandidátusi disszertációmban nagyszámú hazai és nemzetközi irodalmat dolgoztam fel, az értelmiség fogalmának a „történeti típusok” felőli közelítését is ezekre az elemzésekre, valamint a T032794. számú OTKA kutatási zárójelentésemben megfogalmazottakra alapozom (Fónai 1997; Fónai 2003).

ami a magyar értelmiségtörténet sajátosságaival együtt lényeges *kulturális törésvonalat is eredményez*. A „történeti értelmiségtípusok” kimutatható érvényesülése miatt a továbbiakban azok főbb jellegzetességeit vázolom fel.

Az értelmiség három történeti típusa a *Konrád–Szelényi*-tézis alapján (Konrád–Szelényi 1989) az értelmiség nem-fogalmának és generikus fogalmának a viszonyaként, valamint a „télosz” és a „techné” mint alapfunkciók történeti változataiként értelmezhető. Az értelmiség nem-fogalmával az értelmiségnek a kultúrával, az eszmékkel és a célokkal összefüggő funkciói magyarázhatók. Ebben a megközelítésben az értelmiség eredendő funkciói a kultúra, az eszmék és a célok „termelése” és közvetítése. E funkciók, miközben jellegzetesen a télosszal függnek össze, a techné által is jellemezhetőek.

A nem-fogalom történeti stációinak épp az a sajátossága, hogy az eredendően a télosszal összefüggő funkciók a technéhez kapcsolódnak. Ez egyben a történeti magyarázata a funkciók önállósodásának, majd rend-, réteg- és osztályképző hatásának. Történeti példával élve: az egyiptomi „földmérők” tudása legalább annyira a télosz, mint a techné által meghatározott, míg a 19. század „inzsellérei” mindinkább szakemberek, a techné megtestesítői. Így a nem-fogalom révén leírható értelmiségi funkciók történeti alakváltozásainak iránya a professzionalizálódás, még akkor is, ha maga a professzió a télosszal jellemezhető.

Az értelmiség *három történeti alaptípusának* az útja a 18–19. századtól vált szét. Ezt követően eltér a társadalomszerkezetben elfoglalt helyük, funkcióik és az arculatuk – valamint identitásuk is. Az ipari forradalomnak a „techné” által jellemezhető szakembere szinte semmiben nem emlékeztet a francia felvilágosodás forradalmasodó „entellektüeljeire”. A *professionals* kategóriák – így pl. az orvosok, jogászok, mérnökök – miközben a társadalomban betöltött funkcióikat illetően professziójuk révén írhatóak le, látszólag paradox módon rendies jegyeket hordoztak. Ennek magyarázata, hogy a legkorábban professzionalizálódott csoportok – melyek munkája iránt a legspecializáltabban alakult ki konkrét társadalmi igény – önállóvá válása még a rendi társadalom keretei között ment végbe, így ez későbbi habitusukra és szakmai szerveződéseikre is hatással volt.

Az értelmiség másik nagy történeti típusának, az *intellektuelnek* a megjelenését a francia forradalmat megelőző időszakra és részben a felvilágosodásra datálja a szakirodalom egy része. Az intellektuel mint típus jellemzőinek egy része is ekkor alakult ki: az intellektuelek az értelmiség szellemi és morális elitjeként jelentek meg, és önmagukat is annak fogadták el.

A későbbi intellektuelek előfutárai társadalomkritikai szerepet, a forradalmi változtatások feladatát és általában az új melletti elkötelezettséget vindikáltak önmaguknak. Reprezentánsai filozófusok, társadalmi gondolkodók, művészek voltak. E típus a 19. század szinte valamennyi forradalmi mozgalmában, forradalmában jelen volt, mint e forradalmak szellemi, eszmei vezetője, a forradalmak céljainak megfogalmazója. Az intellektuel a 19. század végére a nyugat-európai társadalmak átalakulásával és „tömegesedésével” párhuzamosan mindinkább a klasszikus, „örök emberi értékek és célok” megfogalmazójává vált. Az intellektuel a társadalom „tömegesedésének” a hatására – amely a piac és a kiépülő tömegdemokrácia képében köszöntött be – e jelenségeket eszmerendszerében, gondolati rendszerében, értékrendszerében megkérdőjelezte, azokkal szembekerült. Az intellektuel fokozatosan veszítette el – főként forradalmi – aktivizmusát, és vált befelé fordulóvá, látszólag „társadalom idegenné”, miközben megőrizte a társadalmi problémák iránti érzékenységét.

Az értelmiség harmadik történeti típusa, az *intelligencia*, Kelet-Európában alakult ki. Számos vonásában emlékeztet az intellektuelre – így például a társadalmi problémák iránti nyitottságában –, de az értelmiség e két típusa között több a különbség, mint a hasonlóság. Ennek magyarázata azokban a társadalmakban rejlik, amelyekben az intelligencia létrejött. E társadalmak kettős – és torlódott szerkezetűek, gyengén vagy egyáltalán nem polgárosodtak, társadalomszerkezetük félféudális jellegű. Az intelligencia ezeknek a félféudális társadalmaknak a sajátosan „társadalmon-kívüli” jelensége, létrejöttében paradox módon nagy szerepe van a lesüllyedő, státuszát és vagyonát veszítő nemességnek. Társadalmi eredetének dacára a kelet-európai intelligencia kezdettől szerepet vállalt és jogot vindikált magának e társadalmak átalakítására, modernizálására. A modernizálás társadalom átalakító szerepét és annak vezetését önmagának fogalmazta meg és misszióként értelmezte. Célja a fennálló rendszer megváltoztatása és/vagy a nemzeti függetlenség kivívása, melyet saját vezető szerepével vélt megvalósítani. Az intelligencia a kelet-európai társadalmak többé-kevésbé hiányzó polgári osztályai, rétegei helyett lépett fel, a „misszió” mellett azok „pótlékeként” szerepelt. A társadalom-átalakító szerep célja történetileg rövid idő alatt megváltozott, a régió „nyugatos” értelmisége által hön ohajtott kapitalista modernizációt felváltotta annak szocialista válfaja (a narodnyik és „népi” irányzatok kezdettől elutasították mindkét modernizációs alternatívát és társadalmi berendezkedést).

Tanárok a középosztályban és az értelmiségben

Ha röviden kellene arra a kérdésre választ adni, hogy hol volt, hol van a tanárok helye a „középosztályban” és az értelmiségben, a vázolt fogalmak és folyamatok alapján három karakterében eltérő korszakra utalva adható egy leegyszerűsített válasz. A dualizmusban és a Horthy-korszakban a heterogén összetételű, eltérő végzettségű és jövedelmű tanár foglalkozások, szakmák, professziók egy része az értelmiségi középosztályba tartozott, főként a gimnáziumi tanárok (Gyáni – Kövér 1998; Romsics 1999). Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a heterogén tanárság bizonyos általánosabb „értelmiségi” szerepek szerint is élt, melyre a (szakmai) hivatástudat mellett az intelligenciára és az intellektuélre utaló szerepfelfogások is hatottak, azokra is, akik nem voltak az „értelmiségi középosztály” részei, mint például a népiskolai tanítók.

A szocializmus alatt a „két és feles” társadalomkép következtében nem lehet „középosztályról” beszélni, hisz azt a negyvenes évek politikája, például a B listázás felszámolta, helyette az értelmiségről mint strukturális csoportról, pontosabban rétegről beszéltek (Romsics 1999; Valuch 2005). A létszámban gyorsan növekvő tanár szakmák, miközben komoly mobilitási lehetőségeket adtak az alacsonyabb származásúaknak, fenntartották az egyes tanári szakmák, professziók közötti lényeges, például származásbeli, jövedelmi és főként presztízsbeli különbségeket. Ettől függetlenül a „tanárok” az államszocializmus legnagyobb értelmiségi, diplomás csoportját alkották. Szerepfelfogásukban fennmaradt a nehezen megfogható (szakmai) hivatástudat, melyhez a korabeli hatalom sajátos értelmiségi szerepeket várt el, melyek jellegzetesen az intelligencia szerepei, miközben maguk a tanárok is alakították a saját, kultúraközpontú értelmiségképét (Fónai 1998). A rendszerváltás utáni korszak új helyzetet hozott, hisz volt mód a „középosztályi” pozíció „újratermelésére”, és/vagy az értelmiségi identitás fenntartására is (Fónai 2010).

Ugyanakkor már a kilencvenes évek elején megfigyelhető volt két folyamat: az értelmiségi (elitcsoportok kiszorulása a politikai (hatalmi) pozíciókból, párhuzamosan a „politikai osztály” kialakulásával, valamint a korábban többé-kevésbé egységes értelmiség, mint társadalmi nagycsoport szétesése és háttérbe szorulása. E folyamatok leértékelték az értelmiséget, egyben ráirányították a figyelmet arra, hogy a korábban egységesnek látott értelmiség eleve heterogén csoportokból állt, illetve több törésvonal

mentén tagolódott; hatalmi, kulturális - történeti, nemzedéki, fővárosi – vidéki, elsőgenerációs – „törzsökös”, régi középosztály – új középosztály, és foglalkozási törésvonalak mentén. Az államszocializmusban az értelmiséget a „két osztály, egy réteg” ideológiája alapján tartották egységesnek, ugyanakkor az értelmiség strukturális helyzetét és belső struktúráját kutatók már ekkor a heterogenitást emelték ki (Konrád – Szelényi 1989; Szelényi 1990; Kolosi 2000; Utasi 2000). Az „egységes” értelmiséget az államszocializmus alatt alapvetően a diplomásokkal azonosították, ami részben a magyar társadalomtörténet „diplomás középosztály” felfogásának a továbbélése (Gyáni – Kövér 1998).

A kilencvenes években a már korábban is létező törésvonalak az értelmiségiek/ diplomások (diplomás szakemberek) számára kedvezőtlennek váló politikai, gazdasági és kulturális változások hatására felerősödtek. A kérdés csak az volt, hogy az „értelmiség” teljesen szétesik diplomás foglalkozási csoportokra, vagy az évtizedekkel korábbi „műveltségi középosztály” (Utasi 2000). társadalmi pozícióit tölti be, a műveltségi középosztály („értelmiségi”) korábbi énképével, identitásával.

A poszt-szocialista átmenet viszonyai, különösen a politikában és a gazdaságban, az „egységes” értelmiség fennmaradása és kialakulása ellen hatottak: a strukturális változások nem kedveztek valamiféle, legalább az énképe, önmeghatározása, kultúrája alapján egységes értelmiségnek. A strukturális „széttagolódást”, sőt, szétesést (Kolosi 2000) csak tovább erősítette az államszocializmus alatt rejtve maradt törésvonalak immár nyílt érvényesülése. Ez azt jelenti, hogy nehéz megfogni és értelmezni azt, hogy mitől és miben lehet értelmiségről beszélni a kilencvenes és kétezres években. Ennek pregnáns jele a kései kilencvenes években a konzervatív értelmiségiek által az értelmiség feladatáról és társadalmi hivatásáról kezdeményezett értelmiségi diskurzusnak a viszonylagos visszhangtalansága, illetve a kulturális — történeti törésvonalakat leképező hatása - de hasonló a baloldali értelmiségiek „kritikai értelmiségi” diskurzusainak a hatása és fogadtatása is (Fasang 1997; Szalai 2001; Fónai 2003).

Ebben az értelmezési keretben mind strukturálisan, mind a jövedelmeket, a presztízst, az életmódot és az életstílust tekintve nehéz középosztálybeli és/vagy értelmiségi tanárokról beszélni (Fónai 2010, 2012; Fónai – Dusa 2013), azaz a társadalomtörténeti mintázatok a heterogenitást illetően fennmaradtak. Tanulmányomban a továbbiakban ennek a helyzetnek a szakirodalmi másodelemzését ismertetem.

A TANÁROK MINT KÖZÉPOSZTÁLYBELIEK ÉS ÉRTELMISÉGIEK

A tanárok helyzetével foglalkozó magyar kutatások azt mutatják, hogy a leggyakrabban vizsgált kérdések az empirikus kutatásokban a tanár szakmák rekrutációjával, az elnöiesedéssel és a tanár szakmák presztízsével függnék össze. A tanár szakmák, professziók kutatása – a többes szám használata indokolt, hisz a legtöbb országban nem beszélhetünk egységes tanár szakmáról, sokkal inkább hierarchikusan tagolt szakmákról – a vázolt jelenségek mellett leginkább a professziókhoz szükséges kompetenciákat, tudást és tulajdonságokat, a tanári szerepeket, valamint a tanárok és az iskola feladatait érinti (Fónai–Dusa 2013).

A tanár szakmákról szóló magyarországi közbeszéd egyik gyakori toposza a tanári „hivatástudat”, ám meglepő módon ezzel a kérdéssel maguk az empirikus kutatások elhanyagolható mértékben foglalkoznak. Ugyancsak meglepő, hogy a tanár professziók lehetséges középosztályi arculatát illetően is alig regisztrálhatunk vizsgálatokat, azokat a tanár professziók rekrutációs kérdéseinek a keretében érintik, mint az egyes tanár szakmák jellegzetesen eltérő származási hátterét. A „középosztály” problematika megjelenik még a tanárok életmódjára és kulturális szokásaira, kulturális fogyasztására vonatkozó kutatások elemeként is. Ezek gyakran kapcsolódnak az „értelmiség” problematikához. Ugyanakkor a kilencvenes és kétezres évek kutatásai már alig-alig szólnak a tanárok kapcsán az „értelmiség” kérdéséről. Az empirikus kutatások közül meglepően kevés érinti a pályaválasztás kérdését, annak a motívumait. A magyarországi kutatások vázolt sajátosságai miatt ebben a dolgozatban a középosztály, illetve az értelmiség problematikára koncentrálok.

Ahogy azt elemeztem, a „középosztály” egy rendkívül nehezen definiálható társadalmi csoportot jelent, heterogenitása miatt gyakran beszélnek „középosztályokról”. A középosztályokhoz tartozást a jövedelmi viszonyok, a társadalmi eredet és a kultúrához való viszony alapján is tárgyalhatjuk. A tanárok foglalkozási csoportja egy eleve tagolt csoportot jelent, ami bizonyos szempontból az iskolarendszer tagoltságának is megfelel, azaz a különböző iskolatípusokban, az oktatási rendszer különböző szintjein eltérő származású, presztízsű, jövedelmű és eltérő kultúrájú, kulturális fogyasztású tanári szakmákat találunk. Ahogy azt más tanulmányunkban vizsgáltuk (Fónai–Dusa 2013; Fónai–Dusa–Chovancova 2014), a magyar tanári

szakmák valóban tagoltak például a jövedelmek alapján, de ugyancsak eltérő a társadalmi presztízszük is, mindkettő az iskolarendszer hierarchikus felépítését követi: óvodapedagógus, tanító, általános iskolai szaktanár, középiskolai tanár. A tagoltság középfokon is megfigyelhető, hisz a középiskolai tanárok a középiskolák típusa alapján eltérő helyzetben vannak, de még tovább tagolja ezt a csoportot például az, hogy valaki szakmai tanár vagy szaktanár-e. Mindez arra utal, hogy nem beszélhetünk egységes „középosztálybeli” tanári foglalkozásokról, szakmákról, inkább arról, hogy a tanári foglalkozások az alsó-középosztályba és a középosztályba sorolják a foglalkozást űzőket. Még tovább bonyolítja a helyzetet, hogy egészen a kilencvenes évekig a tanárok körében a nők társadalmi származásuk alapján sokkal alacsonyabb státuszú családokból érkeztek, mint a férfiak (Deák–Nagy 1998: 20–25).

A kilencvenes években a magyarországi tanárok 41,7 százaléka volt értelmiségi, vagy egyéb szellemi foglalkozású apától származó, azaz mintegy négytizedük származott a tágabban értelmezett középosztályokból (Deák–Nagy 1998: 25).³ Ha az apák iskolai végzettségét vesszük figyelembe az általános iskolai tanárok és igazgatók esetében, hasonló arányokról beszélhetünk. Érettségit adó középfokú iskolában végzett a tanárok édesapjának 23,5 százaléka, és diplomás volt az apák 26,4 százaléka (Vágó 1998: 284). Azt mondhatjuk, hogy a kilencvenes évek általános iskolai tanárainak csaknem fele volt középosztálybeli származású, de csaknem egynegyedük inkább alsó-középosztálybeli (felük pedig még alacsonyabb társadalmi státuszú családokból érkezett). A középiskolai tanárok esetében az iskola típusa mellett a település alakította leginkább azt, hogy ki milyen társadalmi közegből érkezett a kilencvenes években: a Budapesten tanító középiskolai tanárok 60 százaléka, a megyeszékhelyeken tanítók fele, míg az egyéb városokban és községekben tanítók 40 százaléka érkezett a tágabban értelmezett középosztályból (az apa diplomás vagy érettségizett), a diplomás apáktól származók aránya pedig 33,3 százalék, 23,7 százalék, illetve 20,8 százalék volt (Nagy 1998: 335). Ez arra is rámutat, hogy a középiskolai tanárok származása, középosztálybeli mivolta esetében is érvényesült a korábbi évtizedek „települési lejtő” hatása, minél urbanizáltabb egy település, annál iskolázottabbak az ott élők, jelen esetben magasabb a középosztálybeliek aránya.

³ Itt jegyzem meg, hogy az 1997/98-as tanévben folytatott kutatás során, mely érintette az általános és középiskolai tanárokat is, nem kérdezték meg a szülők iskolai végzettségét (Székelyi et al. 1998).

Láttuk, hogy a hazai tanár szakmák jövedelmi helyzetük és társadalmi rekrutációjuk alapján inkább alsó-középosztálybelinek tekinthetők, függetlenül az érintettek diplomás (korábbi szóhasználat: értelmiségi) státuszától. A középosztálybeli kulturális miliőt vizsgálva a kutatók azt találták, hogy a „klasszikus”, a magas kultúrával jellemezhető kulturális aktivitás a középiskolai tanárok körében leginkább a közismereti tárgyakat oktató tanárookra jellemző, azokra, akik kvalifikáltabb apával és házaspárral rendelkeznek, nagyobb településen élnek, és tanulmányaikat nappali tagozaton végezték. Ezek a mutatók megfelelnek a „középosztály” tágabb értelmezésének, azaz inkább azok voltak a kilencvenes években kulturálisan aktívabbak, akik középosztályi milióból érkeztek (Mártonfi 1998: 257).⁴ Ugyanebben a kutatásban a szabadidő alapján négy típust különítettek el, a kulturálisan aktívak és a szórakozók itt is a magasabb végzettségű apáktól származók esetében figyelhetők meg (Nagy 1998: 328).⁵ Hasonló különbségeket tárt fel a tanárok életmódjában és kulturális szokásaiban Lannert Judit is (Lannert 1998). Kiemeli, hogy a szabadidő eltöltését nem a jövedelem, hanem az otthonról hozott családi, kulturális minták alakítják, és bár aktívabbak, mint a teljes népesség, nem tekinthetők homogén csoportnak.

A jövedelemre, a társadalmi presztízszre, a származásra és a kulturális aktivitásra vonatkozó kutatások alapján azt mondhatjuk, hogy a heterogén „tanár társadalom” alsó-középosztálybelinek, középosztálybelinek tekinthető. Ez támasztja alá a Debreceni Egyetemen a tanár szakos hallgatók körében folytatott kutatások eredményei is (Fónai 2012; Pusztai–Fónai 2012).

A diplomások társadalmi csoportját a 19-20. században értelmiségieknek nevezték, magát a csoportot, réteget pedig értelmiségnek. Arról nagy viták folytak, hogy ki tekinthető az értelmiség tagjának – a vita ismertetésétől eltekintve vizsgáljuk meg, hogy a tanárok „mennyiben értelmiségiek” a kilencvenes és kétezres években (Fónai 2010). Ugyanakkor az értelmiség fogalom tradicionális használata figyelhető meg Sugár András tanulmányában, aki az Országos Közoktatási Intézet Kutatási Központja által folytatott 1996-97-es tanárkutatás eredményeit ismerteti – azaz a diplomások „értelmiségiek” (Sugár 1998). Tanulmányában nem az értelmiség klasszifikációs vagy kulturális kérdéseire reflektál, hanem bemutatja a 2411 tanár körében folytatott kutatás főbb eredményeit (iskolai végzettség, demográfia, iskola-

⁴ Maga a szerző a „középosztály” kategóriáját nem használja.

⁵ A következő tanári csoportokat különítették el a szabadidő-eltöltés alapján: passzívok, kulturálisan aktívok, szórakozók és barkácsoló, kézimunkázó otthonülők.

típusok, család, jövedelmek). Ezzel szemben a kulturális aktivitás, az életmód és az identitás oldaláról közelít a tanárokhoz mint értelmiségiekhez Nagy Attila (Nagy 1998). Maga a kutatás a tanárok olvasási kultúráját érintette, ugyanakkor 20 interjú is készült, mely épp arra volt kíváncsi, hogy értelmiséginek tekinthető-e a magyar pedagógustársadalom. Az interjúk zöme negatív hangvételű, a romló életkörülmények, az átalakuló társadalom miatt többségük nem tartja a tanárokat értelmiséginek, nincs módja és lehetősége értelmiségiként élni.

Korábbi kutatásaim alapján megfogalmaztam, hogy a kilencvenes és a kétezres években a „tanárok” heterogén foglalkozási csoportokat jelentettek, melyek közül több csoport az „új középosztály” tagja, és bizonyos szempontokból megfelelt az „értelmiséggel” kapcsolatos normatív elvárásoknak is, de arról nem beszélhetünk, hogy „a” tanárok „értelmiségiek” (Fónai 2010: 80). A tanár professziók elit csoportjainak, és a különböző törésvonalak alapján elkülöníthető csoportjainak (többgenerációs értelmiségi, hagyományos „műveltségi középosztálybeli”, humán értelmiségi foglalkozású, stb.) énképe, azonosságtudata, életmódja, életstílusa lehet értelmiségi, azaz a tanárok ebben a megközelítésben „értelmiségiek.” Valószínű azonban, hogy strukturális helyzetük, jövedelmük, életmódjuk, a törésvonalak alapján elkülöníthető csoport hovatartozásuk alapján a tanárok zöme „diplomás szakember” (Nagy 1998).

Ha a tanárok értelmiségképét vizsgáljuk, annak a következő sajátosságait emelhetjük ki a kilencvenes években. A tanárok értelmiségképe a „klasszikus”, „örök értelmiségi” iránti vonzódást tükrözi – a többi értelmiségi csoporthoz képest viszonylag nagy jelentőséget tulajdonítanak a „humanista - mintaadó” értelmiségnek, és abszolút értelemben is fontosnak tartják a kultúra átadását, a kulturális vezető szerepet. Az általános iskolai tanárok globális értelmiségképe lényegesen nem tér el az értelmiségi minta egészétől: „kétpólusú”, a professzió mellett a kultúra preferenciája jellemzi. A tanárok tipikusan kultúraközvetítő csoportként jelennek meg, a professzió a kultúrához képest esetükben relative kisebb szerepet játszik. Értelmiségképüket – a „klasszikus”, „örök értelmiségi” iránti vonzódásukat – egyszerre magyarázzák a történeti-kulturális minták és struktúrabeli helyük jellegzetességei, melyek felerősítik egymás hatását, melynek eredményeként a kultúrának kiemelt szerepet tulajdonítanak. Struktúra- és munkamegosztásbeli helyük specifikumai magyarázhatják az „emberformálásnak és emberközpontúságnak” tulajdonított preferenciáikat is. A kultúraközvetítő

tanárok értelmiségképenek mindenképpen ambivalens területe a teleokrata és a mintaadó értelmiség mérsékelt preferenciája, ami nagy valószínűséggel magyarázható mérsékelt „elhivatottságukkal” és kultúráközvetítő szerepükhöz képest a kulturális vezető szerepnek tulajdonított fontossággal (Fónai 1998, 2009: 84).

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban a tanárok „státuszvesztésének” a középosztályi és/vagy értelmiségi megközelítését alkalmaztam, azaz elsősorban nem a „státusz” különböző, lehetséges dimenzióit, például a jövedelmi, vagy a presztízsbeli egyenlőtlenségeket vizsgáltam, bár azok figyelembevétele nélkül a „státuszvesztés” kérdésére nehéz válaszolni.

Sokkal inkább arra voltam kíváncsi, hogy a tanárok a társadalmi eredetük és életmódjuk alapján középosztálybelinek és/vagy értelmiséginek tekinthetők-e, illetve ők maguk hogyan látják ezt több empirikus kutatás eredményei alapján. Úgy tűnik, a magyar tanárok heterogén összetétele, és a tanár szakmák, professziók közötti különbségek miatt nem beszélhetünk „középosztálybeli” helyzetről – ez hasonló a tanár szakmák korábbi helyzetéhez, egyes tanár csoportok a középosztály részét alkották és alkotják, míg mások kiszorultak és kiszorulnak azokból. Igaz, az általánosabb státuszvesztési folyamat következtében a különbségek kisebbnek látszanak, mint voltak például a dualizmus korában, ma nem igazán lehet beszélni a „kirekesztett” tanítóságról, és hozzájuk képest egy sokkal kedvezőbb, középosztályi pozíciójú gimnáziumi tanárságról, sem a jövedelmek, sem a presztízis, sem az életmód alapján.

Mi a helyzet az értelmiségi jelleggel? Úgy tűnik, a korábbi, igen erős csoportidentitást (rétegidentitást) jelentő „értelmiségi lét” ma kevésbé érvényesül, maguk a tanárok sem igazán látják magukat „értelmiséginek”, hisz nem érzik, hogy annak megvolnának a társadalmi, kulturális, habitusbeli és anyagi feltételei.

IRODALOM

- ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert (é.n.): Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. www.mtapti.hu/mszt/19984/angelusz.htm. Letöltés: 2012.10.11.
- DEÁK Zsuzsa – NAGY Mária (1998): Társadalmi és szakmai mobilitás. In: Nagy Mária (szerk.): *Tanári pálya és életkörülmények*. Budapest, Okker Kiadó, 13–59.
- ERDEI Ferenc (1980): *A magyar társadalomról I-II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ETZIONI, Amitai (ed.) (1969): *The Semi-Professions and Their Organization*. New York: The Free Press, Macmillan.
- FÁBIÁN Zoltán (1994): A középrétegek: adalékok a posztkommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. 351–377.
- FASANG Árpád (1997): *Az (magyar) értelmiség hivatása*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- FÓNAI Mihály (1996): Gondolatok a magyar társadalom kettős szerkezetéről. *Valóság* 39: (8) 49–67.
- FÓNAI Mihály (1997): *Értelmiség, értelmiségi funkciók és szerepek*. Kandidátusi disszertáció, Budapest, MTA Kézirattár.
- FÓNAI Mihály (1998): Tanárok értelmiségképe a poszt-szocialista átmenetben. *Pedagógiai Műhely*, 2. sz. 26–43.
- FÓNAI Mihály (2003): *Az értelmiségkép változásai a poszt-szocialista átmenet publicisztikájában. Kutatási zárójelentés*. Debrecen, kézirat.
- FÓNAI Mihály (2010): Tanárok: diplomás szakemberek, és/ vagy értelmiségiek? In: Buda András – Kiss Endre: *Interdiszciplináris pedagógia, tanárok, értelmiségiek*. VI. Kiss Árpád Emlékkonferencia. Debrecen: Kiss Árpád Archivum Könyvsorozata – Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 77–89.
- FÓNAI Mihály (2012): Tanárszakos hallgatók professzió-képe: a deprofesszionalizálódás esete? In: Pusztai Gabriella – Fenyő Imre – Engler Ágnes (szerk.): *A tanárok tanárának lenni... Tanulmányok Szabó László Tamás 70. születésnapjára*. Debrecen: Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ Center for Higher Education Research and Development Hungary, 109–28.

- FÓNAI Mihály – DUSA Ágnes Réka (é.n.): A tanárok presztízsének és társadalmi státuszának változásai a kilencvenes és a kétezres években. *Iskolakultúra*. megjelenés alatt.
- FÓNAI, Mihály – DUSA, Ágnes – MOLDOVÁ CHOVANCOVÁ, Michaela (2014): *The prestige and social status of teachers in the research of the past decades and outlook as students see it*. Megjelenés alatt.
- GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR József (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.
- HANÁK Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle*. 1997. 39. évf. 2. 159–178.
- KELLER Márkus (2008): *A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola. Budapest.
- KELLER Márkus (2006): Fogalmak és határaik. A Bildungsbürgertum és az értelmiség fogalmának összehasonlító vizsgálata. *Századvég*. 11. évf. 42. 131–162.
- KOLOSI Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest, Osiris.
- KONRÁD György – SZELÉNYI Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatárlomhoz*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- LANNERT Judit (1998): Tanári életmód a kilencvenes években. In: Nagy Mária (1998) (szerk.): *Tanári pálya és életkörülmények*. Budapest, Okker Kiadó, 117–143.
- MÁRTONFI György (1998): Középiskolai tanárok. Szakképző intézmények tanárai, szakmai tanárok és a többiek. In: Nagy Mária (szerk.): *Tanári pálya és életkörülmények*. Budapest, Okker Kiadó, 223–273.
- NAGY Attila (1998): Napi robotos vagy organikus értelmiségi? In: Papp János (2001) (szerk.): *A tanári pálya*. Szöveggyűjtemény. Debrecen: Kosuth Egyetemi Kiadó Debreceni Egyetem, 87–102.
- NAGY Mária (1998) (szerk.): *Tanári pálya és életkörülmények*. Budapest, Okker Kiadó.
- PAPPI, F. U. (1999): A kispolgárság és az új középosztály. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 270–281.
- PUSZTAI, Gabriella – FÓNAI, Mihály (2012): Assymetric Students' Relations and Deprofessionalization. The Case of Teacher Training. In: Gabriella Pusztai – Adrian Hatos – Tímea ceglédi (eds): *Third Mission of Higher*

- Education in a Cross-Border Region*. Debrecen, Center for Higher Education Research and Development – Hungary University of Debrecen. 114–133.
- SUGÁR András (1998): Tanárok és más értelmiségiek. In: Nagy Mária (szerk.): *Tanári pálya és életkörülmények*. Budapest, Okker Kiadó, 309–323.
- SZALAI Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula.
- SZÉKELYI Mária – CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZABADOS Tímea (1998): *Válaszúton a magyar oktatási rendszer*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- SZELÉNYI Iván (1990): *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa Kiadó.
- ROMSICS Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.
- UTASI Ágnes (1999): *Az ügyvédek hivatásrendje*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- UTASI Ágnes (2000): *Középosztály, kapcsolatok*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- VÁGÓ Irén (1998): Igazgatók. In: Nagy Mária (szerk.): *Tanári pálya és életkörülmények*. Budapest, Okker Kiadó, 275–308.
- VALUCH Tibor (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.
- WRIGHT, E. O. – MARTIN, B. (1987): The Transformation of the American Class Structure. *American Journal of Sociology* (July), 1–29.